Il-Mellieħa u l-Ewwel Gwerra Dinjija

David Bartolo

Din is-sena jaħbat il-mitt sena anniversarju minn meta bdiet l-Ewwel Gwerra Dinjija u huwa bix-xieraq li nagħtu ħarsa lejn il-konnesjoni tal-Mellieħa ma' din l-epoka. Dan qed nagħmlu bl-iskop biex jingħata aktar dawl fuq il-Mellieħa f'dan il-perjodu (1914-1918) għax hawn min forsi jaħseb li l-Mellieħa ma kellha l-ebda rwol f'din il-gwerra.

Il-Mellieħa, avolja bogħod miċ-ċentru tat-tmexxija u mill-portijiet ewlenin ta' ġensna u għalhekk seta' jkun hemm importanza sekondarja li dan il-post imbiegħed fit-tramuntana tal-gżira seta' kellu, wieħed jista' jkun żbaljat jekk jieħu l-impressjoni li l-Mellieħa ma kellhiex is-sehem tagħha waqt dan il-konflitt qalil.

F'din il-kitba li tista' sservi ta' tentattiv biex issir aktar riċerka aktar profonda, ħa nagħtu ħarsa lejn x'ġara fil-Mellieħa u l-inħawi matul din l-gwerra. Ħa naraw kif l-inħawi tal-Mellieħa servew bħala post biex jiġu għall-konvalexxenza persuni tas-servizzi militari, l-aktar dawk ġejjin mill-front ta' Gallipoli, kif ukoll ħa nagħtu ħarsa lejn linja ta' difiza li kien hawn fil-Mellieħa.

L-Isfond tal-Ewwel Gwerra Dinjija

Qabel nibdew il-mixja tagħna, tajjeb li nagħtu ħarsa lejn l-Ewwel Gwerra Dinjija. Il-problema prinċipali fl-ewwel deċenju tas-seklu fl-Ewropa kienet il-Balkani fejn kien hemm ħafna ġlied u inkwiet f'dawn l-artijiet u kienu mdaħħla żewġ potenzi li kienu l-imperi Awstrijak u dak Tork. Dan l-inkwiet wassal biex fit-28 ta' Ġunju, 1914, estremist Slav kontra l-Awstrija, ċertu wieħed Gavrilo Princip, assassina lill-Arċiduka Francesco Ferdinardo, l-eredi tat-tron Awstrijak ġewwa Sarajevo. Dan it-tir fatali wassal biex mietu għaxar miljun suldat.

Dan l-assassinju wassal biex bdiet gwerra ħarxa li kważi laqtet l-Ewropa kollha u anki partijiet oħra madwar id-dinja li bdiet fit-28 ta' Lulju, 1914. Din kienet bejn żewġ blokki: l-Alleati li kienu l-Imperu Ingliż li Malta kienet parti minnu, Franza, l-Imperu Russu, l-Italja, il-Ġappun, iktar tard l-Istati Uniti u xi pajjiżi żgħar. Fuq in-naħa l-oħra kien hemm il-potenzi ċentrali li kienu l-Imperu Ġermaniż, l-Imperu Awstrijak-Ungeriż, l-Imperu Ottoman u xi pajjizi oħra[1].

Skerz ta' din il-gwerra kien li l-Imperatur Ġermaniż, il-Kaiser Wilhelm II u r-re Ġorġ V tal-Imperu Ingliż kienu kuġini u r-Regina Vittorja kienet in-nanna tal-Kasier. Ħafna kienu jaħsbu li dawn iż-żewġ potenzi kienu ħa jingħaqdu għax kienu mmexxija mill-istess razza, imma spiċċaw biex infirdu u saru rivali kbar[2].

Malta 1914 - 1918

Malta f'dawk iż-żminijiet kienet kolonja tal-Imperu Ingliż u kienet waħda mill-bażijiet importanti l-aktar dawk navali tal-istess imperu l-aktar wara li kien infetaħ il-Kanal tas-Swejż fl-1869 u l-bini tal-*breakwater* fil-Port il-Kbir fl-1904[3].Ta' min jgħid li l-ġebel tal-*breakwater* inħadem fil-Mistra u minn hemm kien jittieħed bil-braken lejn il-Port il-Kbir[4]. Bħala gwerra Malta ma kellhiex sehem dirett u ma sofriet l-ebda attakki imma tat sehem qawwi fil-kontribut biex il-miżien ixaqleb favur l-Alleati. Min-naħa l-oħra, minħabba li s-sottomarini Ġermaniżi bdew jagħmlu ħerba mill-vapuri li jġorru l-merkanzija, il-ħajja bdiet togħla sew u ġabet l-iskarsezza ta' ħafna ħtiġijiet li wassal għas-sistema ta' razzjon[5]. Minħabba l-biża' ta' xi attakk miż-Zeppellini, il-fanali tat-toroq ġew miżbugħin suwed u kien hawn biża' kbir[6].

Il-gwerra mill-banda l-oħra ġabet ħafna xogħol u naqset il-qgħad. L-akbar settur li ħa nies kien il-militar. Fit-tarznari biss kien hemm jaħdmu 12,000.[7] Kienu 31,737 il-Maltin li servew fis-servizzi tal-Imperu li kienu mqassmin hekk: 15,914 fil-flotta Rjali u l-istabbilimenti navali, 15,047 fl-Armata u 778 fil-Qawwa tal-Ajru Rjali. Eluf oħra servew f'kontinġenti oħrajn bħal dawk Kanadiżi u dawk

Franċiżi. F'din il-gwerra tilfu ħajjithom 592 Malti li dawn kienu kollha nies bl-uniformi u ħadd pajzan. [8]

Żewġ fatturi oħra li Malta kellha sehem kienu fil-qasam mediku u bħala kamp tal-priġunieri tal-gwerra. Malta f'dawn is-snin laqgħet madwar 135,000 membru tas-servizzi jew feruti jew morda u dawn kienu f'27 sptar b'25 elf sodda madwar Malta, fosthom fl-inħawi tal-Mellieħa[9]. Il-maġġuranza kbira minnhom kienu ġejjin mill-front ta' Gallipoli fit-Turkija fejn l-Alleati, speċjalment l-Awstraljani u n-*New Zealanders* kellhom telfiet kbar. Kienu bosta minn dawn li mietu Malta u nsibu li hawn 6 ċimeterji militari fejn dawn ġew midfuna[10]. Malta f'dawn iż-żminijiet bdiet tissejjaħ in-*nurse* tal-Mediterran. Barra dawn il-feruti, Malta laqgħet ukoll għadd ġmielu ta' priġunieri tal-gwerra, madwar 1,670 mill-pajjizi tal-għadu fosthom il-Ġermanja[11]. Fost dawn kien hemm Karl Doenitz, li fit-Tieni Gwerra Dinjija, kien il-kmandant tal-qawwa navali Ġermaniża u li kien mexxa l-Ġermanja Nazista għal żmien qasir wara l-mewt ta' Hitler[12].

Din il-gwerra ġabet tibdil soċjali wkoll f'Malta, fosthom li l-qniepen tal-knejjes ma setgħux idoqqu għal xi żmien matul il-gwerra mill-1915 u li għall-ewwel darba daħal il-ħin tas-sajf fl-1917[13].

Il-Qagħda tal-Mellieħa 1906 - 1918

Il-Mellieħa għal diversi snin kienet kważi diżabitata għalkollox minħabba n-nuqqas ta' sigurtà u nżul faċli għall-għadu fl-inħawi. Dan kollu nbidel f'nofs is-seklu 19, meta l-ħakkiema Ingliżi għamlu pjan ta' żvilupp li sawwar il-Mellieħa f'sistema ta' toroq paralleli f'forma ta' gradilja. Minn hemm, il-Mellieħa bdiet miexja 'l quddiem. Waqt li fl-1843/44 kien hawn jgħixu 517-il persuna biss, fl-1851 kien hawn jgħixu 675[14]. Fis-sena 1901, il-popolazzjoni laħqet l-2,357 li kienu 1,223 raġel u 1,134 mara u d-densità kienet ta' 103 kull km^2 waqt li fl-1911 kien hawn 2,775 persuna li minnhom 1,321 kienu rġiel waqt li 1,354 kienu nisa filwaqt li d-densità kienet ta' 116 kull km^2 [15].

Il-biċċa l-kbira tal-Melleħin kienu bdiewa. Fir-rapport taċ-ċensiment dwar l-agrikultura tal-1911 u l-1912, insibu li minkejja li l-Mellieħa kienet żgħira bħala popolazzjoni, kienet tinsab fost l-ewwel erbat ibliet u rħula f'dak li kien numru ta' nagħaġ. Jidher li kien hemm 509 nagħġiet u 416-il mogħża fl-1911 u 520 nagħġa, 401 mogħża u 280 ħanżir fl-1912. Fl-1912 ukoll jidher li kien hawn 8 żwiemel, 262 ħmar u 97 bagħal. Kien hawn fl-istess sena madwar 7178 tomna art maħduma u madwar 1789 tomna art mhux maħduma[16].

Element qawwi li beda kulma jmur jiżdied f'Malta kienet l-immigrazzjoni u dan inħass ħafna anki fil-Mellieħa. Jidher li bejn l-1900 u l-1915, kien hemm 96 persuna mwielda l-Mellieħa li applikaw għall-passaport. Dawn kienu kollha rġiel, l-iżgħar wieħed kien Bernardo Cini li kellu 14-il sena u l-ikbar wieħed li kien ċertu Carmelo Vella li kellu 42 sena. Minn dawn is-96 persuna, 60 marru l-Awstrajla, 12 marru l-Kanada, 7 l-Alġerija, 7 t-Tuneżija, 6 l-Istati Uniti tal-Amerika, 3 l-Italja u wieħed l-Eġittu[17].

Fl-epoka li qed nitkellmu fuqha, kienet lesta mill-bini l-Knisja Parrokkjali li bdiet tinbena fl-1880 u kienet lesta fl-1907 fi żmien il-Kappillan Dun Franġisk Magri li kienet ħaġa iebsa għal dawk iż-żminijiet u li kellha dejn ta' 750 lira. Fis-sena 1907 kienet ukoll ġiet iffurmata l-Banda La Vittoria. Fl-1908 laħaq kappillan Dun Carlo Cortis u li fl-1915 ir-raħal iċċelebra b'festi kbar għeluq il-25 sena mill-Inkurunazzjoni tal-Madonna tal-Mellieħa[18]. Din kienet it-tieni Inkurunazzjoni f'Malta fejn l-ewwel waħda kienet dik tal-Karmnu fil-Belt[19]. Dawk iż-żminijiet ukoll kienet tiġi ċċelebrata fuq skala kbira l-festa ta' San Ġużepp li kienet ukoll festa bil-banda.

F'dawn iż-żminijiet ukoll bdiet tikber id-devozzjoni lejn il-Madonna tal-Mellieħa u l-Arċisqof Mauro Caruana ħareġ digriet fil-21 ta' Awwissu tal-1911 fejn kien ta 100 jum indulġenza lil min jilbes il-labtu tal-Madonna tal-Mellieħa[20]

Fi żmien il-Kappillan Cortis eżattament fis-sena 1912, jidher li kien hawn xi nkwiet sottili fil-Mellieħa. Xi ħadd anonimu bagħat ittra lil Dun Alwiġ Attard li kien il-Vigarju Ġenerali fl-10 ta' Novembru ta' dik is-sena. Jidher li l-kwistjoni kienet dwar il-prokuratur tal-Knisja l-ġdida u s-Santwarju u l-fratellanzi li kienu erbgħa. Min kiteb din l-ittra ried iġib lil Dun Cortis f'dell ikrah u akkużah bi traskuraġni. Cortis ddefenda ruħu sew u l-istorja waqfet hemm[21].

Bejn id-19 t'Ottubru u t-2 ta' Diċembru 1915, sar xogħol tal-iskultura fis-saqaf u fil-koppla minn Franġisku Busuttil u l-assistent tiegħu Toni Tonna, it-tnejn mir-Rabat ta' Malta b'nefqa ta' £11.10s u Vitor Xerri min-Naxxar żebagħ u ddekora s-Santwarju bi spiża ta' £115-17s-11d. Sar ukoll restawr fil-pittura tal-isqfijiet li hemm fis-saqaf tal-għar, kif ukoll fuq il-kwadri tal-artali u oħrajn storiċi kemm fis-Santwarju kif ukoll fis-Sagristija u fil-faċċata ta' fuq il-bieb tal-għar. Saru wkoll xi gwarniċi ġodda ndurati u pitter mill-ġdid fuq sfond ovali l-iskrizzjoni dwar il-konsagrazzjoni tas-Santwarju fis-sena 409[22].

Fl-1916 sar ukoll restawr tal-Istatwa ta' Marija Bambina. Għal dan l-għan kienet nġabret is-somma ta' £235-13s-4d u x-xogħol kien sar minn diversi nies tas-sengħa bħall-iskultur Antonio Sapiano, il-pittur Ramino Calì, l-arġentier Pawlu Pace, l-induratur Franġisk Coleiro u s-sorijiet tal-Orsolini tal-Belt.

Fit-2 ta' Settembru 1917 meta kien inżul ix-xemx, għadd ta' Melleħin fuq 17-il karettun bil-bhejjem telqu lejn il-Belt biex iġibu lura din l-istatwa fejn waslu lura għal ħabta tat-8 tal-għada filgħodu fejn sabu miġemgħa kbira tistenniehom fejn il-Mitħna[23]

F'Selmun, fil-Kappella tal-Palazz bejn it-18 ta' Marzu 1906 sas 26 ta' Lulju 1915, kien hemm bħala rettur, Dun Vinċenz Caruana u ġieli kien jgħinu ċertu Dun Anġ Falzon. Fl-1 ta' Awwissu 1915 kien laħaq bħala rettur tal-istess kappella Dun Ġużepp Portelli [24]. Il-Palazz ta' Selmun f'dawk iż-żminijiet kien jinkera u kienet titħallas lira fix-xahar biss.

Bejn is-snin 1911 sal-1914 mit-22 t'April sal-21 ta' Mejju ta' kull sena kien joqgħod fih Ġużè Borg Cardona[25]. Dan kien Assistent Kummissarju għal Għawdex mill-1929 sal-1930 u Kummissarju mill-1931 sal-1941[26].

Id-daħla tal-Pjazza tal-Mellieħa fl-1907

Fis-sena 1913, kien inżamm f'Malta l-Kungress Ewkaristiku Internazzjonali bejn l-24 u s-27 ta' April. F'waħda minn dawk il-ġranet, id-delegati kienu żaru l-Mellieħa fejn kienu meħuda Selmun fejn kienu ngħataw tagħrif dwar il-wasla ta' San Pawl f'Malta u marru wkoll il-Knisja Parrokkjali tal-Mellieħa u żaru s-Santwarju wkoll. Fl-istess żmien fis-27 ta' April kien għadda mill-Mellieħa fi triqtu lejn Għawdex, id-delegat tal-Papa, il-Kardinal Domenico Ferreta fejn ingħata tagħrif dwar ir-raħal tal-Mellieha u s-Santwarju tal-Madonna[27].

Ta' min jgħid ukoll li waqt din il-gwerra, kienu d-diversi pellegrinaġġi li saru għall-Madonna tal-Mellieħa fosthom dawk immexxija minn Mons. De Piro biex isir it-talb fi żmien diffiċli[28].

Ftit żmien qabel bdiet din l-gwerra, il-Mellieħa mxiet pass sew fil-provvista tal-ilma fejn fl-1912 dan beda jasal fil-Mellieħa permezz tal-pajpijiet. Dan il-proġett sewa 5,000 lira fejn ix-xogħol kien beda fis-16 ta' Mejju 1911 u ġie inawgurat mill-Gvernatur Henry Rundle fil-preżenza ta' Lord Kitchener li kien ippospona t-tluq tiegħu minn Malta għall-Eġittu biex ikun preżenti għal din l-okkażjoni[29].

Fatti interessanti huma dwar it-tfal li kienu jattendu l-iskola primarja tal-Mellieħa matul l-Ewwel Gwerra u l-istess skola. Fit-3 ta' Novembru 1916, l-iskola għalqet għal xi xahrejn għax kien hemm 113 minn 133 morda bil-ħożba. Fl-10 ta' Jannar 1917, it-tfal kienu ġew imwissija kif kellhom iġibu ruħhom f'każ ta' attakk mill-għadu mill-ajru. Fil-15 ta' Frar 1917, xi tfal Melleħin kienu ssuttaw bil-ġebel lil tfal li kienu għal ħarġa l-Mellieħa mill-iskola ta' San Pawl l-Baħar. Jidher li sar rapport l-għassa mis-surmast ta' San Pawl u spiċċaw il-qorti fejn xi tfal u missirijiethom spiċċaw weħlu tmintax irbiegħi. Fis-16 ta' April 1917, ċertu tifel Michele Fenech kien ingħata ritratt sabiħ tal-Gvernatur minħabba r-riżultati tajba li ġab[30].

Il-Kamp tal-Għadira

Il-kamp militari tal-Għadira jaf il-bidu tiegħu madwar is-sena 1907. Il-pjanta tiegħu kienet saret mill-iskola tal-Inġinerija Militari taħt id-direzzjoni tat-Tenent F.V, Thompson[31]. Fil-gwerra 1914-1918 serva bħala kamp għall-feruti u kien infetaħ fl-20 ta' Novembru 1915 u kien għalaq fil-5 ta' Settembru 1917. Dan fl-ewwel ġranet tiegħu, kellu 1,250 sodda u iktar tard laħaq il-massimu ta' 2,000[32]. Dan il-kamp kien infetaħ bħala soljiev għall-Kamp ta' Għajn Tuffieħa[33]

Dan il-kamp żgur li seta' offra xi impjiegi għan-nies tal-Mellieħa. Kien hemm ukoll tfal li kienu jagħmlu dan. Każ ta' din ix-xorta kien, li kien hemm talba f'April 1917 biex żewġ subien jiġu skużati mill-iskola u jattendu biss filgħodu, biex ikunu jistgħu jieħdu l-ħwejjeġ tas-suldati minn dan il-kamp biex jaħsluhom fid-djar tagħhom u li l-ġenituri tagħhom kienu lesti li jekk dan il-permess ma jintlaqax, kienu lesti li joħorgu lil dawn is-subien mill-iskola għal dejjem[34].

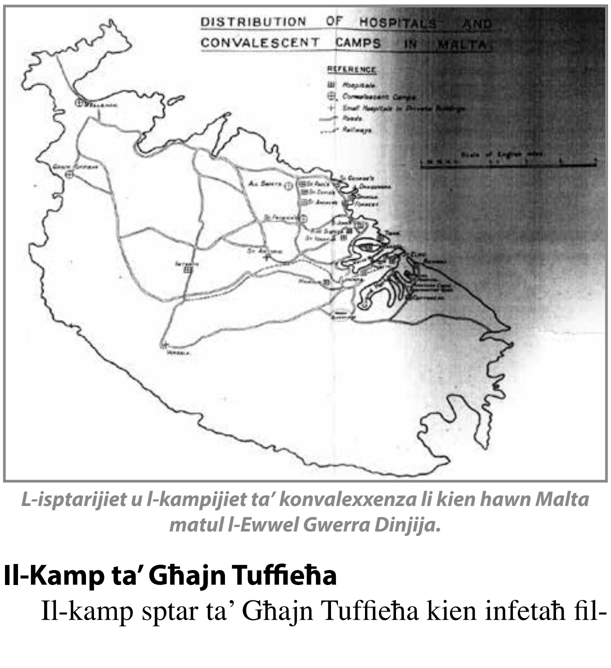

L-isptarijiet u l-kampijiet ta' konvalexxenza li kien hawn Malta matul l-Ewwel Gwerra Dinjija.

Il-Kamp ta' Għajn Tuffieħa

Il-kamp sptar ta' Għajn Tuffieħa kien infetaħ fil-

15 ta' Awwissu 1915 u kien għalaq f'Jannar 1919. Dan fl-ewwel ġranet tiegħu, kellu 2,000 sodda u iktar tard laħaq il-massimu ta' 5,000[35].

Dan il-post jaf l-oriġini tiegħu mill-1902 'il quddiem fejn l-Ammiraljat kien ħa numru ta' art agrikola mingħand il-bdiewa biex inbena kamp tat-taħriġ għall-morini. Dan kien jikkonsisti f'*ranges* tal-isparar u kwartier residenzjali għas-suldati, il-familji tagħhom u l-uffiċjali tal-kamp.

Il-Kamp ta' Għajn Tuffieħa fl-Ewwel Gwerra Dinjija

Il-Palazz tal-Marfa

Dan il-palazz ġie wżat ukoll għas-suldati feruti. L-uffiċjal inkarigat mill-kampijiet tal-Mellieħa, il-Logutenent Kurunell J.R. Brothy tar-*Royal Army Medical Corps* fit-23 ta' April 1917, kiteb ittra lid-Direttur tas-servizzi mediċi fejn ippropona li jibda jintuża l-Palazz tal-Marfa li kien fil-qrib tal-kampijiet tal-Mellieħa u ta' Għajn Tuffieħa għall-ħtiġijiet tas-suldati feruti.

Ma' din il-proposta qablet ukoll is-Soċjetà tas-Salib l-Aħmar Ingliża fejn il-Kummissarju tagħha f'Malta, il-Maġġur Frank Ashley qabel ma' din l-ħtieġa u pprepara ruħu biex din il-ħaġa sseħħ u l-YMCA li kienet tieħu ħsieb dan il-post u tmexxieh bħala *hostel* aċċettat din il-proposta.

Il-permess ġie milqugħ u fit-3 ta' Mejju 1917, il-Maġġur Ashley informa lill-Aġent Logutenent Gvernatur Bonavia li huwa ġabar iċ-ċwievet tal-palazz mingħand il-Pulizija. Matul is-sajf tal-1917, dan il-palazz kien post eċċellenti għas-suldati tal-kamp tal-Mellieħa u fl-14 ta' Settembru tal-istess sena, ftit jiem wara li għalaq il-kamp tal-Mellieħa, iċ-ċwievet ta' dan il-post ġew rritornati lura lill-Pulizija[36]

Difiżi fil-Mellieħa

Il-forzi Ingliżi matul is-seklu dsatax ma tantx kienu jagħtu każ id-difiża fit-tramuntana ta' Malta u iktar poġġew ir-riżorsi tagħhom fl-inħawi tal-Port il-Kbir. F'dan is-seklu, inbniet linja ta' ħitan u fortizzi min-naħa tal-Madliena sa Binġemma magħrufa bħala l-*Victoria Lines*, linja li qatgħet in-naħa ta' fuq nett ta' Malta iktar mhux mħarsa. Fil-bidu tas-seklu għoxrin l-Ingliżi ndunaw li din is-sistema ma taħdimx u fl-1907 reġgħet saret priorità l-ħarsien tax-xtajtiet tat-tramuntana u bdiet ħidma biex tinbena sistema ġdida ta' trunċieri u kanuni magħrufa aħjar bħala *ridge defences*. Dan fl-inħawi tagħna saru l-aktar fuq l-għoljiet tal-Mellieħa fuq ir-riħ tal-bajja tal-Għadira[37].

Suldati mis-**Sutherland and Argyll Highlanders **jieħdu sehem f'manuvri qrib il-Bajja tal-Għadira, ftit żmien qabel il-Gwerra tal-1914-1918. Fl-isfond jidhru ritratti tal-Gvernturi Methuen (1915-1919) u Plumer (1919-1924)

F'dan iż-żmien, il-Militar beda jieħu xi artijiet bħal f'Għajn Tuffieħa biex jagħmel dawn ir-*ridge defences*. L-aktar sistema ta' difiża simili bikrija li nsibu hija dik ta' Qasam Barrani li saret fl-1903 u fl-1904 saret sistema oħra bħala, wara l-Knisja Parrokkjali u f'Ta' Sellum fuq ir-riħ tal-Bajja tal-Għadira[38] fejn fl-istess post fl-1910 kienu ġew installatti żewġ kanuni tat-tip 4.7-inch u 15-pdr[39].

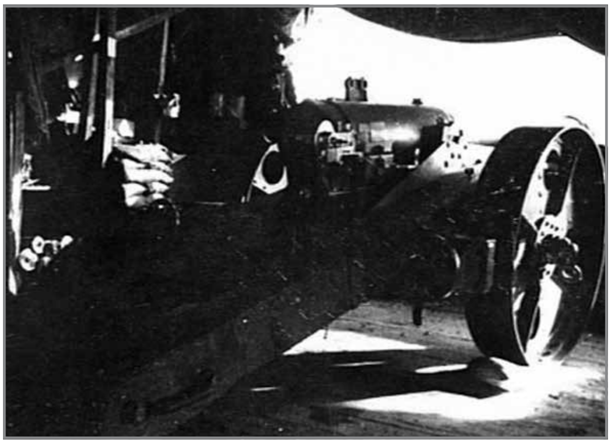

Kanun tat-tip 4.7 inch

Fi żmien il-Gwerra 1914-1918, kien hemm ukoll għassiesa mal-kosta li kienu jirrapurtaw kull ċaqlieqa suspettuża li kienu jaraw lejl u nhar u minn dawn kien hemm ukoll in-naħat tal-Mellieħa[40].

Sottomarini Ġermaniżi fl-Għadira

F'dawk iż-żmininijiet, kienu diversi r-rapporti li kienu jaslu ta' movimenti ta' sottomarini tal-għadu madwar Malta[41]. Dawn kienu armi ġodda u fil-Mediterran għamlu stragi sħiħa[42]. F'Mejju 1915

Il-ħajt ta' difiża ta' Qasam Barrani fuq ir-riħ tal-Bajja tal-Għadira

rapporti simili kienu qed jaslu mill-inħawi tal-kosta tal-Mellieħa fuq sottomarini tal-għadu.

Fit-13 ta' Mejju 1915, fl-10am kien hemm rapport li kien hemm sottomarin fl-Għadira u saret għassa minn xi vapuri tal-gwerra Ingliżi u Franċiżi. Fis-2pm dan kien ġie rrapurtat li rawh 'il barra mill-Ponta taż-Żonqor.

Fil-15 ta' Mejju 1915, fid-9pm daħal rapport minn Selmun li sajjied ra sottomarin ħdejn il-Ponta tal-Aħrax. Dan qadef kemm felaħ lejn Għajn Żejtuna u għamel rapport lill-għassies li kien hemm hemmhekk. Fl-10.30pm l-awtoritajiet militari kellhom rapport ieħor li dan is-sottomarin kien daħal il-Bajja tal-Għadira.

Rapport ieħor kien fit-30 ta' Mejju 1915, fejn fit-8.15pm, mill-kampijiet tal-Għadira u Għajn Tuffieħa kienu semgħu ħoss ta' magni fil-bokka tal-Bajja tal-Għadira[43]

Sehem il-Melleħin fil-Militar

F'din l-gwerra xi rġiel Melleħin kienu daħlu fir-*Royal Army Service Corps* u sevew fil-kampanja militari f'Salonika mas-suldati Ingliżi[44]. Jidher li fost il-ftit Maltin li mietu hemmhekk kien hemm ċertu wieħed Giuseppe Camilleri li kellu xi konnessjoni mal-Mellieħa. Dan kien iservi bħala *labourer* mal-*Maltese Labour Corps* u kien ġie maqtul fis-7 ta' Diċembru tal-1915 fl-età ta' 27 sena. Huwa jinsab midfun fiċ-ċimiterju tal-ANZAC ta' Ari Burnu ġewwa t-Turkija[45].

Kien hemm anki Melleħin oħra li servew f'kontinġenti militari ta' pajjiżi Alleati oħra bħal dawk Awstraljani. Fost dawn kien hemm ċertu Carmelo Bartolo li kien twieled il-Mellieħa fil-5 ta' Marzu 1893 u kien siefer lejn l-Awstralja fejn kien jaħdem bħala *labourer* f'New South Wales. F'Settembru tal-1916 ingaġġa bħala suldat fl-*Australian Imperial Force* u ġie mibgħut fuq il-front Franċiż. Fis-6 ta' April 1918 huwa safa' ferut gravi fi splużjoni ta' bomba fejn minn hemm ġie trasferit fi sptar fir-Renju Unit u wara ġie rikoverat ġewwa Sydney[46].

Wara d-dawra ħafifa li tajna fuq dan il-perjodu, wieħed jista' jinnota li hemm lok għal aktar riċerka li tista' tagħti aktar dawl fuq il-Mellieħa u l-inħawi fiż-żmien din il-gwerra f'kull qasam u minn kull lat.

Referenzi

1 Ganado, Herbert, *Rajt Malta Tinbidel nru 1,* 1977 pp.132-134.
2 Ibid
3 Zarb-Dimech, Anthony, *Malta during the First World War 1914-1918*, 2004 pp. 17-18.
4 Borg, Paul P., *Selmun u l-Inħawi,* 1989. pp 98-102.
5 Ganado, Herbert, *Rajt Malta Tinbidel nru 1,* 1977 pp.163-164.
6 Ibid, pp 160-161
7 Sant, Michael A. *Sette Giugno Tqanqil u Tibdil*, 1989 p.31.
8 Ibid p 78.
9 Zarb-Dimech, Anthony, *Malta during the First World War 1914-1918*, 2004 p 85.
10 Ibid.pp 127-133.
11 Ibid .p 112.
12 Ibid. P 116.
13 Sant, Michael A. *Sette Giugno Tqanqil u Tibdil*, 1989 pp.32-33.
14 Muscat , Jimmy *Il-Popolazzjoni tal-Mellieħa 1842-1974*, fil-Mellieħa Nru 151, Jannar 1975.
15 Central Office of Statistics, *Census 1957-The Maltese Islands,* 1960.
16 Muscat, Jimmy, *Il-Mellieħa 1918 u 1920 Raħal in-Nagħaġ u l-Laqmijiet* , Festa Maria Bambina Knisja Parrokkjali 2008, pp 44-46.
17 Bartolo, Evarist, *Meta tal-Frawla fetaħ il-bieb tas-safar fl-1883,* Leħen Imperial Vitorja 2010, pp74-76.
18 Fenech, Mario, *Ħsieb lura fis-Snin,* Festa Maria Bambina, La Vittoria 2007, p 175.
19 Bonnici, Alexander Patri, *Il-Mellieħa,* 1994, p 116.
20 Mifsud, Ganni, *Il-Madonna tal-Mellieħa,* Il-Mellieħa, 1987, p 75.
21 Bonnici, Alexander Patri, *Ittra Anomina tal-1912 kontra l-Kappillan Cortis u tweġiba tagħha*, Festa Marija Bambina, Knisja Parrokkjali 1995, pp 26-29.
22 Mifsud, Ganni, *Il-Madonna tal-Mellieħa,* Il-Mellieħa, 1987, pp 75-76.
23 Caycji, Joseph, *L-Istatwa Artistika ta' Maria Bambina* , Programm Souvenir Festi fil-Mellieħa f'għeluq il-125 sena tal-Istatwa ta' Maria Bambina 1853-1978, pp2-3.
24 Borg, Paul P., *Selmun u l-Inħawi,* 1989. p 32.
25 Ibid. P 34
26 Cassar , Anton, *Il-Konkordat* ,2004.p 80.
27 Fenech, Mario, *Il-Kungress Ewkaristiku Internazzjonali tal-1913 u l-Mellieħa,* Festa Maria Bambina La Vittoria 2013, p 161.
28 Bonnici, Alexander Patri, *Il-Mellieħa,* 1994, p 122.
29 Muscat, Jimmy, *Water arrives in Mellieħa 100 years ago,* Festa Marija Bambina, Knisja Parrokkjali 2012. pp 67-69.
30 Vella, Edwin, *L-Ewwel Ħamsin sena ta' Skola Elementari fil-Mellieħa 1871-1920,* Festa Maria Bambina Knisja Parrokkjali 2003, pp 19-21.
31 Muscat, Jimmy, *Il-Mellieħa, l-Istorja tagħha bir-ritratti, Its history in Pictures,* 2011, p 98.
32 Zarb-Dimech, Anthony, *Malta during the First World War 1914-1918*, 2014. p.193.
33 Micallef Eynaud, Maurice Major, *Nurse of the Mediterranean,* Sunday Times 1st December 2002, p 55.
34 Vella, Alfred, *L-Iskola Primarja,* Festa Marija Bambina Knisja Parrokkjali 2012. p21.
35 Zarb-Dimech, Anthony, *Malta during the First World War 1914-1918*, 2014. p 193.

[36] Muscat , Jimmy, *Mellieħa and the Gallipoli campaign*, Sunday Times of Malta 9th November 2008. p 68.
[37] Spiteri, Stephen C, *Fortifikazzjonijiet*, Il-Mellieħa, Mal-Milja taż-Żmien, 2002 pp 82-84.
[38] Spiteri, Stephen, *British military architecture in Malta,* 1996, pp 504-510.
[39] Debono, Charles, *Sottomarin Ġermaniż rappurtat viċin il-kosta Melleħija fi żmien l-Ewwel Gwerra Dinjija,* Festa Maria Bambina-La Vittoria 2012, pp 156-157.
[40] Ibid.
[41] Ganado, Herbert, *Rajt Malta Tinbidel nru 1,* 1977.p 166.
[42] Ibid.p 160.
[43] Debono, Charles, *Sottomarin Ġermaniż rappurtat viċin il-kosta Melleħija fi żmien l-Ewwel Gwerra Dinjija,* Festa Maria Bambina-La Vittoria 2012, pp 156-157.
[44] Camilleri Eddie, *Mill-Melħ u l-Għasel Ismi,* Leħen Imperial Settembru 1968, p 17.
[45] http://www.timesofmalta.com/articles/view/20030512/letters/a-times-of-malta-scoop-in-1952.150399
[46] Muscat, Jimmy, *Il-Mellieħa, l-Istorja tagħha bir-ritratti, Its history in Pictures,* 2011, p 44.